

بازخوانی فتوای میرزای شیرازی در تحریم تنباکو؛ تأملی در تحلیل کارایی دین و فتوا در بستر تغییرات اجتماعی

حمید رضانیا شیرازی^۱

سید علیرضا دانا^۲

چکیده

ادیان برخلاف آنچه که برخی ماده‌گرایان پنداشته‌اند، دربردارنده تأثیرات و کارآمدی‌های مختلف هستند. یکی از نمونه‌های این کارآمدی در مکتب شیعه، فتوای فقهای آن است. با مراجعه به تاریخ موارد متعددی از نفوذ فتوا و تأثیرات آن را می‌توان ملاحظه کرد؛ در این میان فتوای تحریم تنباکو از جانب میرزای شیرازی امروزه بمثابة یک نماد برای تبلور قدرت فتوای فقهای شیعه قلمداد می‌شود. با بررسی این فتوا می‌توان به آثار و پیامدهای گسترده‌ای که یک فتوا می‌تواند در اقصای مختلف جامعه برای زمان‌ها و حتی ملل مختلف ایجاد کند پی برد. فتوای کوتاه و قاطعی که چون آیات آسمانی در قلب‌ها نفوذ کرد و شکوهمندترین نهضت مردمی را پدید آورد که تا آن زمان در تاریخ بی‌مانند بود و یک سده پس از آن به انقلاب اسلامی منتهی شد. روش تحقیق در این نوشتار، تحلیلی - توصیفی و جمع‌آوری داده‌ها نیز اسنادی است. یافته‌های پژوهشی: ۱- فتوای فقها و از جمله میرزای شیرازی یکی از موارد تبلور قدرت دین است ۲- دین، ضمن نفوذ در لایه‌ها و سطوح متنوع اجتماعی حتماً در زیست جهان مردم، بیشترین نقش را دارد و قدرتمندترین شاکله حیات اعتقادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی است. ۳- نفوذ و مقبولیت فتوا در بین مردم، نشانه‌ی پیوند جامعه و دین و تبلور دین اجتماعی است. ۴- مقبولیت فتوا در اجتماع به مثابه حکم الهی، حکایت از تعبد جامعه در ابعاد احکام دینداری است. ۵- فتوا ضمن بیان حکم الهی، سبک زندگی و فرهنگ عامه را نیز متأثر می‌سازد. ۶- هنجارهای جامعه می‌توانند متأثر از فتوا شکل بگیرند.

واژگان کلیدی

میرزای شیرازی، فتوا، تغییرات اجتماعی، فقه اجتماعی، تحریم تنباکو.

۱. دانشیار گروه علمی منطق فهم دین، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران. (نویسنده مسئول)
Email: hamidrezania@miu.ac.ir

۲. استاد همکار دانشگاه بین المللی المصطفی، قم، ایران.

Email: ali.dana@gmail.com

پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۷/۱۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۴/۱۷

طرح مسأله

دین به مثابه یک نهاد واقعی اجتماعی، بلکه به عنوان یکی از حقایق ضروری موجود در زندگی بشر دربردارنده‌ی ظرفیت‌ها و استعداد‌های بسیاری در حوزه‌ی فرد و اجتماع در حوزه‌ها با تبلورهای متعدد است که یکی از آن‌ها ظرفیت فقه و فتوای مراجع شیعی است. در این مقال ضمن بهره‌گیری از اسناد و منابع مرتبط، به بررسی این نکته می‌پردازیم که عوامل کارکردگرایانه‌ی فتاوا و بالخصوص فتوای تحریم تنباکو چیست و چگونه فتوای مزبور منجر به رفورم در بستر جامعه و فرهنگ گردید و بیانگری واضح برای نقش کارکردی دین و نقض اندیشه‌ی مارکسیسم در عدم کارایی آن است، نهضت و رفورمی که شعاع آن نزدیک به یک سده بعد از آن، منتهی به رخداد بزرگ قرن یعنی انقلاب اسلامی ایران به زعامت مرجعی دیگر و با همان اندیشه‌ی بهره‌وری از دین برای اصلاح امور اجتماعی گردید. این فتوای ناظر به اجتماع، همچنین ظرفیت‌های فقه اجتماعی را هویدا می‌سازد.

در تاریخ شیعه، میرزای شیرازی با صدور فتوای منحصر بفردش در تحریم استفاده از توتون و تنباکو، ضمن آنکه قدرت نفوذ مردمی و اجتماعی علمای شیعه و فتوای ایشان و اساساً کارکرد نهاد دین و شعاع تأثیرگذاری آموزه‌های آن در میان توده‌های اجتماعی را عیان نمود، موجب شد که موجی از همراهی مردم و مبارزه علیه استعمار و استبداد در کشور شکل بگیرد؛ موجی که در ادامه در مسیر نهضت مشروطه قرار گرفت و نهایتاً در انقلاب اسلامی ایران هضم و جذب شد. سید محمدحسن حسینی (۱۱۹۴-۱۲۷۳ ش) مشهور به میرزای شیرازی، میرزای بزرگ و میرزای مجدد، از مراجع تقلید شیعه در قرن چهاردهم بود که فتوای تحریم تنباکو را صادر کرد. (آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن، ۱۴۰۳). مطابق احادیث معتبر شیعی، مناسب‌ترین راهبرد در عصر غیبت و در مواجهه با جریانات انحرافی و معضلات اعتقادی و اجتماعی، مراجعه‌ی مردم به فقهاء و محدثان است؛ مشهورترین و بهترین روایت در این زمینه منسوب به امام زمان (عج) است که می‌فرمایند: «أَمَّا الْحَوَادِثُ الْوَاقِعَةُ فَارْجِعُوا فِيهَا إِلَى رِوَاةِ حَدِيثِنَا فَإِنَّهُمْ حُجَّتِي عَلَيْكُمْ؛ در حوادثی که اتفاق می‌افتد، به راویان سخنان ما مراجعه کنید همانا آنان حجج من بر شمایند». (ابن بابویه، محمد بن

علی، شیخ صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، ۳۸۰ ق)

هرچند پیرامون میرزای شیرازی و فتوای مؤثرش، آثار مکتوب اعم از کتب و مقالات و پژوهش‌هایی صورت گرفته است، لیکن هنوز هم بسیاری از ابعاد تأثیرگذار فتوای تاریخی این مرجع شیعی بویژه از حیث کارآمدی اجتماعی و حتی اقتصادی دین نیازمند واکاوی و تحقیق بیشتر است.

پیشینه تحقیق

- آقابزرگ تهرانی، میرزای شیرازی، ص ۲۳۸، ترجمه اداره پژوهش و نگارش، تهران، شرکت سهامی، وزارت ارشاد اسلامی، اول، ۱۳۶۲ ش.
- اصفهانی کربلایی، حسن، «تاریخ دخانیه»، همراه سده تحریم تنباکو، به کوشش موسی نجفی و رسول جعفریان، تهران، ۱۳۷۷ ش.
- براون، ادوارد، انقلاب ایران، ترجمه احمد پژوه، تهران، ۱۳۲۹ ش.
- مدنی بجستانی، سید محمود، «میرزای شیرازی: احیاگر قدرت فتوا»، در گلشن ابرار (ج ۱)، تهیه و تدوین جمعی از پژوهشگران حوزه علمیه قم، زیر نظر پژوهشکده باقرالعلوم وابسته به سازمان تبلیغات اسلامی، قم، نشر معروف، ۱۳۸۵ ش.
- مجله حوزه، یاد نامه میرزای شیرازی، مرداد و شهریور ۱۳۷۱، شماره ۵۰ و ۵۱
- رضانیا شیرازی، حمید، واکاوی مناسبات علم و دین در نگاه هانس کونگ، فصلنامه پژوهش‌های اعتقادی - کلامی، بهار ۱۳۹۴ ش.
- «قرآن و نظریه فرگشت، ارزیابی نظریه کلارک بر پایه دیدگاه علامه طباطبایی و استاد جوادی آملی»، فصلنامه علوم قرآن و تفسیر معارج، زمستان ۱۳۹۶ ش.
- تحلیل دیدگاه الوین پلاتنینگا در رفع تضاد میان علم و دین، فصلنامه پژوهش‌های اعتقادی - کلامی، زمستان ۱۴۰۰ ش.
- جعفریان، رسول، حاشیه بر تاریخ دخانیه، ج ۱.
- طباطبایی، محمد محیط، نقش سید جمال‌الدین اسدآبادی در بیداری مشرق زمین، چاپ اول، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۵۰ ش.

کارایی دین

به دنبال نهضت روشنگری و رنسانس و قدرت گرفتن علم تجربی تردید جدی در کارا بودن و نقش آفرینی ادیان چه در حوزه‌ی شخصی و چه اجتماعی گسترش یافت (ایان باربور، ۲۳۴: ۱۳۶۱). صاحب‌نظران در حوزه روان‌شناسی دین در سطح نظری درباره اثرات اعتقادات دینی بر بهداشت روانی، دیدگاه‌های ضد و نقیضی را مورد بحث قرار داده‌اند. مثلاً فروید و ایلس نوعی ارزیابی منفی از نقش و تأثیر دین بر سلامت روانی ارائه کرده‌اند. (بیانی و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۰۹)

فروید که سعادت هر فرد را در مصرف آزادانه نیروی جنسی او می‌داند، به مقررات دینی و قوانین بی‌توجه بوده و آنها را مورد انتقاد قرار داده است. او معتقد بود دین و تمدن سد راه آزادی‌گریزه جنسی و لذت‌طلبی است، به نظر او بر اساس تحقیقات، ضمیر ناخودآگاه ۹۰٪ و ضمیر خودآگاه ۱۰٪ از ذهن انسان را می‌گیرند و غالباً بیماری‌ها از جمله دین در ناخودآگاه هستند که اکثراً بر پایه سرکوب میل جنسی شکل می‌گیرد. او هنر، شعر و باورهای دینی را ناشی از سرکوب عقده‌ها و سرکوب میل جنسی می‌داند در حالی که هیچ‌یک وجود خارجی ندارند. هنر در سرکوب رشد می‌کند و معمولاً در اثر سرکوب و عدم آزادی بیان در جامعه بوجود می‌آید (مثلاً شوروی نمونه تاریخی). رجوع به باورهای دینی که وجود خارجی ندارند نیز ناشی از سرکوب احساسات در کودکی است.

مارکس، مهم‌ترین کارکرد دین را توجیه وضعیت موجود و حفظ نظام اقتصادی حاکم بر جامعه و مأنوس کردن انسان‌های ستم دیده با مشکلات عنوان کرده است. برخی از جامعه‌شناسان کارکردگرا نیز که به کارکرد دین باور دارند، مدعی شده‌اند که دنیا اصل و آخرت تابع آن است و معنای تابع بودن آخرت نسبت به دنیا این است که دین برای هرچه بالاتر بردن سطح زندگی آمده‌است و شأن و کارکردش در مرتبه نخست، همین است؛ زیرا در تمدن جدید سطح زندگی تنها معیاری است که ملاک ارزیابی و سنجش امور قرار می‌گیرد و دین اگر بخواهد در این جهان باقی بماند باید در وهله اول نیازهای این جهانی را تأمین کند. این عده معتقدند باید در دنیا موفق، مرفه و مقتدر بود و وقتی این توفیق حاصل شود، توفیق آخرت و سعادت آن جهان هم خودبه‌خود و به تبع آن تأمین

خواهد شد.

همچنین در اذهان برخی، دین مربوط به جوامع ابتدایی است و جوامع مترقی کنونی از آن بی‌نیاز هستند. آنها دین را مجموعه‌ای از اوهام و خرافات می‌پندارند که از جهل و ترس و اقتصاد نامتناسب گذشته نشأت گرفته است. لذا معتقدند که دین با پیشرفت تمدن و علم و غرایز و تمایلات نفسانی سازگار نیست و در صورتی که بخواهند برای دین گستره و محدوده‌ای بیان کنند، فوراً محدوده کوچک فرد و خالق یعنی عبادات را ترسیم می‌کنند. از طرز بیش از این گروه می‌توان این‌طور نتیجه گرفت که آنها نه تنها دین را مفید به حال جامعه نمی‌دانند، بلکه آن را به‌عنوان یکی از عوامل بزهکاری مطرح می‌کنند. ایراد فریاد هم به دین که توسط فلاسفه پیشین مانند اسپینوزا مطرح شده بود، این بود که او دین را نوعی دفاع ذهنی در برابر پدیده‌های طبیعی مثل مرگ، بلایای طبیعی و... می‌دانست که از انسان‌های بدوی تا انسان‌های امروزی به آن پناه می‌بردند.

از نظر اسمیت، دین وسیله تکریم و نجات ارواح نیست بلکه ابزار صیانت و رفاه جامعه است. همچنین دورکیم، وبر و پارسونز از جمله افرادی هستند که توجهات کارکردی از دین ارائه کرده‌اند. از این منظر، کارکردهای منتسب به دین به دو دسته فردی و اجتماعی تقسیم می‌شود. معنابخشی، تسلی‌بخشی، امید دادن به زندگی، تقویت روحیه فداکاری و از خودگذشتگی، معرفت‌زایی، هویت‌بخشی و تطبیق با محیط از مهم‌ترین کارکردهای فردی دین از سوی روان‌شناسان و جامعه‌شناسان برشمرده شده است و کارکردهای اجتماعی دین نیز عبارت است از: تأثیرگذاری در فرهنگ، برقراری نظم اجتماعی و کنترل اجتماعی.

نقشی که دین در جامعه برعهده دارد و تأثیر آن در جامعه، به میزان تعهد و پای‌بندی افراد آن جامعه بستگی دارد و یکی از راه‌های سنجش این میزان، تحقیق در عقاید، شناخت و مناسک دینی موجود است. نتایج تحقیقات گوناگون، مهم‌ترین کارکردها و نقش‌های اعتقادات دینی را در موارد متعدد بیان کرده است. (رضانیا شیرازی، حمید: ۱۳۹۱)

از جمله مهم‌ترین کارکردها و نقش‌ها به موارد ذیل می‌توان اشاره نمود:

۱- کاهش افسردگی و اضطراب: استفاده از دین به‌عنوان یک رفتار مقابله‌کننده،

به عزت نفس بیشتر و افسردگی کم‌تر منجر می‌شود. مثلاً کوئینگ و همکاران (Koenig - 1997) نشان دادند بیمارانی که به دستورات دینی عمل می‌کنند، انعطاف بیشتری برای کنار آمدن با مشکلات خود دارند. آنان در تحقیق دیگری، افسردگی پایین را در گروه سالمندان عمل‌کننده به دستورات دینی، در مقایسه با سایر سالمندان مشاهده کردند. این یافته با نتایج پژوهش پترسون Petersen-، کالdestad Kaldestad-، کوئینگ Koenig- 2001، تورسن و هریس Thoresen & Harris، پارکر Parker-2003، مرکز تحقیقاتی دانشگاه دوک Duk و تعداد زیاد دیگری از محققان هم‌سو می‌باشد.

۲- **کاهش گرایش به مصرف مواد:** یکی از دلایل اعتیاد، نداشتن هدف در زندگی است و عملکرد مذهب، هدفمند کردن زندگی انسان‌ها به وسیله دوری از گروه‌های مخرب، کسب ارزش‌های سازنده و مشارکت آنان در جامعه است. پای‌بندی به مذهب، فرد را از چند راه از مصرف مواد باز می‌دارد:

* افرادی که به مذهب وابستگی پیدا می‌کنند، ناگزیر با افراد مذهبی ارتباط متقابل دارند و اگر مواد مصرف کنند مورد سرزنش و طرد آنان قرار می‌گیرند.

* مشارکت در فعالیت‌های مذهبی، زمان کمی را برای تجربه مصرف مواد در فرد باقی می‌گذارد. همچنین یک شبکه حمایتی فراهم می‌سازد که فرد را از موقعیت‌هایی که فرصت استفاده از مواد را پیش می‌آورد جدا می‌سازد.

* تعهد نسبت به مذهب و اهداف آن به زندگی فرد معنا می‌بخشد که در این صورت مصرف مواد، دیگر جذابیتی ندارد.

* سیستم اعتقادی اکثر مذاهب، مخالف با مصرف مواد است و آموزش‌های آنان تقویت‌کننده عقاید منفی در برابر مصرف مواد است.

* مذهب، مردم را در فعالیت‌های متداول درگیر می‌سازد و شبکه اجتماعی خاصی را به وجود می‌آورد که مصرف مواد در آن غیرقابل پذیرش است. (دفتر پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر، ۱۳۸۱: ۱۳۵-۱۳۳).

به گفته لوین Levin، متدین بودن را باید یک جزء ضروری از اسلوب بهداشت زندگی محسوب کرد زیرا هیچ‌یک از ادیان مهم، به‌طور آشکار تنبلی، بی‌قیدی جنسی،

مستی، اعتیاد و چاقی را تشویق نمی کنند.

۳- **جلوگیری از انحرافات:** این کارکرد را در جنبه‌های زیر می توان خلاصه نمود:

۳-۱ دین به عنوان یک نیروی یکپارچه کننده و وحدت بخش شخصیت انسان است و بیش از هر عامل دیگری در معنا دادن به شخصیت فرد مؤثر است.

۳-۲ تعاون و اهتمام به امور یکدیگر بر معیار تقوا زمینه ساز تجلی ارزش های الهی در جامعه است.

۳-۳ دین در سالم سازی اجتماع نقش به سزایی دارد زیرا گرایش به گناه را از بین می برد و میل به نیکوکاری را زیاد می کند.

۳-۴ نماز در دل عقیده به توحید پدید می آورد و خداوند آن را «حج کوچک قلب» و خنجری برای از بین بردن فحشا قرار داده است.

۳-۵ عدالت اجتماعی و نظم و انضباط به مفهوم واقعی خود در جامعه ای حاکم می شود که اعتقاد به قیامت در آن وجود داشته باشد. پرورش فضایل اخلاقی و جلوگیری از رذایل روحی و کنترل هوی و هوس ها و ایجاد آرامش و اطمینان، از جمله آثار ارزشمندی است که در پرتو باور به قیامت به وجود می آید.

۳-۶ برای کاهش عواملی از قبیل: فساد نسل جوان، توسعه و گسترش جرایم و شیوع اعتیاد در جامعه، مطمئن ترین راه برای رسیدن به کمال مطلوب، مذهب است.

۳-۷ دین می تواند عامل کنترل اضطراب ها، احساس ها، ناامنی ها، لغزش ها، نابودی ملت ها و غیره باشد. یک نیروی بازدارنده و کنترل کننده درونی مانند دین می تواند عفت و پاک دامنی را برای جامعه به ارمغان بیاورد.

۳-۸ تمام مفاسد فردی و اجتماعی از بی دینی است. با مراجعه به زندان ها، مشاهده می شود که تقریباً ۹۸ درصد بزهکاران و جنایتکاران کسانی هستند که اعتقادات دینی ضعیفی دارند و کسانی که پای بند به دین هستند کم تر پایشان به مراکز انتظامی، دادگاه ها و زندان ها کشیده می شود. پس دین در سالم سازی محیط اجتماعی نقش قابل توجهی دارد.

۳-۹ قرآن مشتمل بر حجت های روشن گری است و حقایق را چنان که باید روشن می کند و داستان های عبرت آموز، مواعظ، وعده و وعیدها، بشارت ها و اندرزهایی دارد که

تلاوت‌کننده را از گناه باز می‌دارد. (معاونت اجتماعی و پیشگیری از وقوع جرم، ۱۳۸۳: ۳۶۱-۳۵۷) و موارد دیگر ...

۴- **افزایش سلامت جسمی و روانی:** مطالعات گوناگون این موضوع را تأیید کرده‌اند که توجه بیشتر به شعائر مذهبی چون باعث افزایش احتمالی شبکه حمایت اجتماعی می‌شود، بنابراین با سطح بالاتری از سلامت رابطه دارد. به باور فرانکل و همچنین دیگرانی چون مازلو، ویلیام جیمز و یونگ، در معنای انسان سالم معنویت مستتر است و همین سلامت معنوی راه رسیدن به کمال را هموار می‌کند. (مرکز پژوهشی حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۲: ۴۲).

دین از طریق عوامل تعدیل‌کننده پاسخ به فشار روانی، در سبک مقابله با فشار روانی تأثیر می‌گذارد و افراد متدین از طریق نیایش، آداب و مناسک دینی می‌توانند تجدید قوای روان‌شناختی کنند. افزون بر همه این موارد، نیایش‌ها، صداقت و رازو نیاز حقیقی با خداوند نیز باعث ایجاد اطمینان و آرامش در افراد می‌شود. طبیعی است که پس از انجام چنین مناسکی، افراد می‌توانند بهتر بیندیشند، راه حل‌های جایگزین بهتری پیدا کنند و همین‌طور از طریق گریستن، بخش‌زیادی از فشار روانی خود را تخلیه کنند.

همچنین مکین تاش (Mac Kintash-1992) نقش دین را در سازگاری افراد با یک رویداد منفی زندگی بررسی کرد. او با والدینی که کودک خود را به علت سندروم مرگ ناگهانی از دست داده بودند مصاحبه کرد و دریافت که متدین بودن با یافتن معنا در مرگ ارتباط مثبتی دارد. به علاوه متدین بودن با افزایش سلامت روانی و کاهش ناراحتی در بین والدین طی ۱۸ ماه پس از مرگ کودکانشان ارتباط داشت.

▪ در مجموع، چنین به نظر می‌رسد که احتمالاً تأثیر مثبت دین بر بهداشت روانی افراد به دلایل زیر است:

- دین می‌تواند موجب ایجاد معنا شود و به زیستن و مردن انسان معنا ببخشد.
- دین موجب امیدواری می‌شود و خوش‌بینی را افزایش می‌دهد.
- دین به افراد متدین نوعی احساس کنترل و کارآمدی می‌بخشد که می‌تواند کاهش‌یافتگی کنترل شخصی را جبران کند.

- دین نوعی سبک زندگی سالم‌تر برای افراد تجویز می‌کند.
- دین بر سلامت و بهداشت روانی تأثیر مثبت دارد.
- دین مجموعه‌ای از هنجارهای اجتماعی مثبت است که اطاعت از آن موجب تأیید، پشتیبانی و پذیرش از سوی دیگران می‌شود.
- دین نوعی احساس فراطبیعی به شخص می‌دهد که بدون تردید تأثیر روان‌شناختی دارد.

۵- افزایش کیفیت روابط خانوادگی: به‌طور مثال، بررسی‌های اسپروسکی و هاگستون (Sparawski & Houghston-1978) و گلین و پوز (Gleen & Poz-1988) نشان داد افرادی که برای مدت طولانی با هم زندگی می‌کنند، دین را به‌عنوان مهم‌ترین عامل رضایت‌مندی در ازدواج تلقی می‌کنند. ماهانی و همکارانش (Mohoney et Al-2002) نیز در تحلیل یافته‌های خود به این نتیجه رسیدند که دین موجب افزایش مشارکت کلامی، کاهش پرخاشگری کلامی و کاهش تعارض زناشویی شده و در نهایت موجب افزایش رضایت‌مندی زناشویی می‌شود، لذا همبستگی معناداری بین جهت‌گیری دینی و عمل به باورهای دینی و رضایت‌مندی زناشویی می‌توان پیدا کرد.

۶- برطرف ساختن احساس انزوا و تنهایی: مطالعات کنل (Kennel-1988)، جانسون و مالینس (Johnson & Mullins-1989) و الیسون و جورج (Ellisson & George-1994) نشان داده است که درگیری در فعالیت‌های مذهبی، احساس انزوا و تنهایی را برطرف می‌کند.

۷- شکل‌دهی به رفتار اجتماعی مطلوب: فرهنگ و عقاید محکم اخلاقی و مذهبی نقش با ارزشی در سلامت رفتارهای انسان و روابط بین آنها ایفا می‌کنند. داشتن سجایای اخلاقی، انسانی و مذهبی، بزرگترین سد و مانع انحرافات و کجروی‌ها و برعکس، فرهنگ و اخلاق نامناسب حتی در صورت وجود سایر شرایط مناسب و مثبت مادی، عامل مهم و مخربی در سوق یافتن شخص به گمراهی خواهد بود.

به‌طور مثال، از نظر ماکس وبر، رفتار آدمیان در جوامع گوناگون فقط وقتی قابل درک است که در چارچوب جهان‌بینی آنان یا دریافت کلی آنان از هستی قرار داده شود و

البته احکام و آداب و مناسک دینی آنها نیز جزئی از این جهان‌بینی است. بر این اساس می‌توان گفت که دین به‌عنوان یک نوع جهان‌بینی، نه تنها معیار و داور رفتارهای فردی و جمعی انسان است، بلکه در عین حال و به طریقی دیگر در اصل شکل‌گیری رفتارهای انسان نیز مؤثر است زیرا اگر رفتارهای اجتماعی انسان مورد تحلیل قرار گیرد، مشخص خواهد شد که قوی‌ترین مؤلفه‌های آن به‌طور مستقیم از نوع جهان‌بینی انسان سرچشمه گرفته و در اینجا نیز فرض بر آن است که دین، نوعی جهان‌بینی است.

۸- معنا دادن به شخصیت: بسیاری از روان‌شناسان و دانشمندان دیگر به این نتیجه رسیده‌اند که دین و ارزش‌های ناشی از آن بیش از هر عامل دیگری در یکپارچگی شخصیت و معنا دادن به شخصیت افراد مؤثرند.

۹- سالم‌سازی جامعه: بنای تربیت جوامع بشری هر چند که علمی باشد، مادامی که متکی به ایمان الهی نباشد، دشواری‌ها و مشکلاتی را پدید می‌آورد. انسان برای رسیدن به یک زندگی آرام، نیاز به مذهب دارد. دین در یکپارچه‌سازی انسانی و سالم‌سازی جوامع نقش به‌سزایی دارد زیرا با سه خصیصه: درونی‌سازی تعلیمات، ارائه تصویر دل‌انگیز و آرام‌بخش از آفرینش و هستی و طرح و معرفی الگوهای موفق، به پیروان خود مصونیت می‌بخشد.

۱۰- ایجاد مقررات اخلاقی و اجتماعی: دین، مقررات اجتماع و مقررات بین افراد را به‌وجود آورده و یکی از جنبه‌های فوق‌العاده آن این است که برخی از دستورهای اخلاقی را توصیه می‌کند که درک آنها به‌سادگی میسر نیست و نیاز به کمال دارد.

۱۱- اصلاح رفتار و سبک زندگی: دین و روان‌شناسی، همچنین روان‌پزشکی از بدو ظهور و گسترش فعالیت‌های خود، اهداف مشترکی چون اصلاح احساسات، تفکرات و رفتارهای فردی و گروهی داشته‌اند. همچنین دین نه تنها می‌تواند مردم را نسبت به برخی سبک‌های زندگی در قیاس با سبک‌های دیگر ترغیب کند، بلکه می‌تواند تأثیر قابل ملاحظه‌ای در کنترل فرهنگ مصرفی و سبک‌های زندگی مصرفی داشته باشد. با کاک در این خصوص معتقد است: «هنوز مواعظ دینی می‌توانند بسیاری از مردم را در سراسر جهان با دلایل مستحکم و الگوهای برانگیزنده به محدود کردن امیالشان به کالاهای و تجارب

مصرفی ترغیب کنند». (ر.ک: کاوه، محمد، (۱۳۹۱)، آسیب‌شناسی بیماری‌های اجتماعی (جلد اول)، تهران: نشر جامعه‌شناسان، چاپ اول (۱۳۹۱).

وضعیت اجتماعی پیش از فتوا

در میان شاهان قاجار دوره ناصرالدین‌شاه که مصادف با تحولات و پیامدهای سریع و فزاینده انقلاب صنعتی در غرب بود، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، از میان قراردادهای گوناگونی که شرکت‌های غربی برای بهره‌وری هرچه بیشتر از کشورهای خاورمیانه‌ای وضع می‌نمودند، امضای قرارداد خرید، فروش و تولید توتون و تنباکوی ایران در داخل و خارج، که به مدت پنجاه سال به صورت انحصاری به آقای ماژور تالبوت و شرکای او داده می‌شد، با شرکت انگلیسی رژی با حواشی متعددی روبرو شده بود. در ازای این همه، طرف انگلیسی صرفاً متعهد به پرداخت مبلغ پانزده هزار لیره انگلیسی در سال، و یک‌چهارم سود کمپانی پس از کسر نمودن تمامی هزینه‌ها، به طرف ایرانی گردیده بود.

قرارداد مزبور علاوه بر خسارت‌های فراوان مادی، پیامدهای فرهنگی، سیاسی و حتی اجتماعی را به دنبال داشت؛ چرا که مطابق مفاد قرارداد، طرف‌های انگلیسی به‌عنوان مالکان توتون و تنباکو، برای بررسی و تفحص از فرایند زراعت کشاورزان مجاز به هر نوع سرکشی و تجسس بودند و مأموران دولت می‌بایست هر نوع همکاری و معاونت را با ایشان داشته باشند. همچنین تمامی ابزار و وسایلی که ایشان وارد می‌نمودند از هر نوع هزینه‌ی گمرکی یا مالیاتی مستثنی و معاف بود. پرواضح است که با جریان یافتن چنین عهدنامه‌ای تمامی زوایای زندگی مردم ایران تحت حاکمیت استعمارگران انگلیسی قرار می‌گرفت و بدین وسیله، هر نوع اسلحه یا وسیله‌ی نظامی که برای به سلطه‌درآوردن تدریجی ایران داشتند را تنها با پوشش ابزار مربوط به کمپانی به داخل ایران منتقل می‌کردند.

ناگهان عده زیادی از فرنگیان از لندن به تهران آمدند و از آنجا به شهرهای گوناگون ایران رفتند. آنها برای پیشرفت کار خود زمین‌هایی خریدند؛ بیمارستان، مدرسه، کلیسا و مدرسه‌های متعدد ساختند و دختران ایرانی را برای پرستاری کودکانشان استخدام کردند. آنها همچنین مردانی را به منظور نگهداری و دفاع از منافع کمپانی به خدمت گرفتند و مردم را به آیین مسیحیت فراخواندند. (آدمیت، فریدون، ۱۳۶۰)

فتوای تاریخی

مراجع دینی با مشاهده اوضاع نابسامان و بهم‌ریخته‌ی اجتماعی ایران، ضمن برشمردن آثار مخرب اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، پیامدها و آفات این قرارداد را بازگو نمودند. «مردم به ندای رهبران خود پاسخ مثبت دادند و دست به قیام گسترده و عمومی زدند». (جعفریان، رسول، ۱۳۷۷) در این شرایط میرزای بزرگ فتوای تحریم تنباکو را صادر کرد. متن فتوا به این شرح بود:

بسم الله الرحمن الرحيم

«الیوم استعمال توتون و تنباکو بای نحو کان در حکم محاربه با امام زمان (عج) است. حرره الاحقر محمدحسن الحسینی».

تحلیل فتوا

شروع فتوا با نام خدا، نشانه قداست کلام و یاری خواستن از قدرت بی‌پایان خداوندی است. واژه «الیوم»، به معنای «امروز» نیز نشان‌دهنده آن است که فتوا به مناسبت امری مستحدث صادر شده و در حقیقت، از احکام ثانویه است. واژه «استعمال»، برای هر نوع استفاده و مصرف توتون و تنباکو به کار می‌رود و همراه با قید «بای نحو کان» به معنای «هر گونه که باشد»، جلوی هر نوع نیرنگ و حيله به ظاهر شرعی را می‌گیرد. نکته دیگر در این فتوا این است که به جای کاربرد واژه «حرام»، از تعبیر حساس و تکان‌دهنده «محاربه با امام زمان (عج)» استفاده شده است. این تعبیر، استعمال توتون و تنباکو را از حد گناهی معمولی به بالاترین گناهان که همان تیغ کشیدن به روی ولی خدا و ستیز با کیان اسلام است، بالا برده است. از این رو، به گفته تاریخ‌نگاران، حتی اوباش فاسق که از هیچ گناهی رویگردان نبودند، چپق‌های خود را شکسته و تکه‌های آن را جلوی عمارت کمپانی انباشتند و فریاد برآوردند: «ما شراب را آشکارا می‌خوریم، ولی چپق را تا آقا میرزا حلال نکند، دم نخواهیم زد. شراب خوردن توبه دارد، ولی محاربه با امام زمان (عج) توبه ندارد». این فتوای کوتاه و قاطع، چون آیات آسمانی در قلب‌ها نفوذ کرد و حماسی‌ترین و شکوهمندترین نهضت مردمی را پدید آورد که تا آن زمان در تاریخ بی‌مانند بود.

وحدت مردم در پیروی از این حکم، دولتیان را بر آن داشت، به منظور ایجاد خلل در

رفتار معترضانه مردم، شایعه جعلی بودن حکم را مطرح کنند و برای خنثی کردن تأثیر آن بکوشند. مردم و علما برای کسب اطمینان از درستی حکم، تلگرام‌ها و نامه‌هایی به سامرا فرستادند. در پاسخ آنان، میرزا حسین نوری، محدث و فقیه مشهور، در تلگرامی برای داماد خود، شیخ فضل الله نوری، درستی حکم و صدور آن را تأیید کرد. دولت، نخست در برابر موج اعتراض، انحصار داخلی را لغو و اعلام کرد مردم می‌توانند توتون و تنباکوی خود را آزادانه در داخل کشور خرید و فروش کنند. (مدنی بجستانی، سید محمود، ۱۳۷۱)

با لغو انحصار داخلی، علما در برابر اصرار امین السلطان گفتند: «چون امتناع مردم از استعمال دخانیات مستند به حکم میرزای شیرازی است، تنها چاره کار، مراجعه به وی و کسب اطلاع از نظر اوست». دو هفته پس از اعلام لغو امتیاز داخلی، پاسخ میرزای شیرازی به تلگرام علما به تهران ارسال شد. ایشان در این تلگرام با سپاس از شاه، اظهار امیدواری کرد که دست بیگانگان به کلی از ایران کوتاه شود. این پاسخ، دولتیان را که خواهان صدور حکم حلیت استعمال تنباکو بودند، به مقصودشان نرساند. سرانجام شاه در پنجم جمادی الاخر سال ۱۳۰۹، برای اطمینان بیشتر، در نامه‌ای به امین السلطان، لغو کامل امتیاز را اعلام کرد تا وی این خبر را به آگاهی مردم و علما برساند. به این ترتیب، علماء از صحت اعلان‌های دولت و فسخ امتیاز مطمئن شدند و برای پایان‌دادن به انتظار مردم و برقراری آرامش در جامعه، در ۲۵ جمادی الاخر سال ۱۳۰۹ پایان حکم تحریم را اعلام کردند. برخی جنبه‌های نهضت تحریم تنباکو، مانند حضور گستره و فعال بانوان در صحنه مبارزه به‌ویژه با انگیزه دفاع دینی و پیروی از فتوای یک مرجع شیعی و بیگانه ستیز، برای نخستین بار در تاریخ ایران به‌وقوع پیوست. دیگر جنبه‌های این نهضت عبارتند از: همگانی بودن نهضت و اتحاد گروه‌ها و اصناف از جمله تاجران، روشن‌فکران و علما در اجرای حکم تحریم و پیروی از میرزای شیرازی که در مسئولان دولتی و دربار نیز اثر گذاشت، خودداری سربازان از تیراندازی به روی مخالفان، وجود انگیزه‌های قوی مذهبی در مقابله با نفوذ بیگانگان و به‌تاهی کشیده‌شدن دین، پیوند و همدلی علما در رویارویی با تهدیدها و ترفندهای دولتیان و تأکید آنان بر ضرورت التزام به احکام دین و رعایت حکم مرجع تقلید.

از همه مهمتر آنکه نهضت تنباکو در تاریخ معاصر ایران، نخستین حرکت گسترده موفقیت‌آمیز در برابر قدرت مطلق حکومت بود که پانزده سال بعد، نهضت مشروطه از آن سرچشمه گرفت. سید حسن مدرس (۱۳۵۶-۱۲۷۸ ق) نماینده مجلس و روحانی مبارز درباره فتوا می‌گوید: «فتوای میرزا، شعله‌ای بود که به باروت انبار شده در دل‌های مردم ایران زده شد. اگر این دل‌ها پر از باروت نبود که یک تکه کاغذ با چند خط مرکب کم‌رنگ، آنچنان شعله‌افروزی نمی‌کرد».

برخی ابعاد و ویژگی‌های نهضت تنباکو الف: برخورداری از ماهیت اسلامی

مهمترین عامل پیروزی نهضت تنباکو ماهیت اسلامی آن بود زیرا تنها عامل و انگیزه‌ای که می‌توانست توده‌های مردم ایران را با آن وسعت به حرکت در آورد و آنها را به ایثار و فداکاری و از جان گذشتگی وا دارد، اعتقادات اسلامی و مذهبی بود.

ب: پیروی از روحانیت و فقهاء

انگیزه این عمل نیز ناشی از اعتقادات اسلامی در قلوب مردم ایران به‌ویژه مذهب تشیع بود. روحانیت به‌عنوان ادامه‌دهندگان راه ائمه معصومین (ع) مورد پذیرش و احترام توده مردم بودند و به همین دلیل ارتباطات گسترده آنان با مردم باعث گسترش قیام شد.

ج: عمومی بودن نهضت

حضور در صحنه و ادامه نهضت تنباکو متعلق به گروه خاصی از مردم نبود بلکه همه طبقات و اقشار مردم در آن نقش داشتند. زنان ایرانی برای اولین بار با نمایش قهرمانانه و شورانگیز، حضور خود را در تاریخ مبارزات ایران به‌نمایش گذاشته و حتی رهبری و تظاهرات خیابانی را در چند نقطه به‌عهده گرفتند.

د: پایداری و فداکاری مردم

استقامت مردم در تمام مراحل نهضت به چشم می‌خورد. وقتی فتوای تحریم صادر شد و همه مردم از آن اطاعت کردند. شایعه جعلی بودن و لغو امتیاز داخلی نیز نتوانست مردم را راضی کند و تا لغو کامل آن و اعلام رسمی دولت و شرکت رژی پایداری کردند. آنها در این راه از جان و مال خود مایه گذاشتند و از معامله با شرکت رژی خودداری

کردند. آنها اموال و دارایی خود را به آتش کشیدند و وسایل استعمال دخانیات را شکستند تا سرانجام به پیروزی رسیدند.

فقه اجتماعی حلقه پیوند فتوا و جامعه (نمونه عملی کارایی و اثرگذاری عنصر دین)

دانش فقه متضمن احکام شرعی استنباط شده از ادله با روش اجتهادی است. فقه اجتماعی رویکردی در فقه است که موضوعش جامعه است؛ فقهی که برای پاسخ به نیازهای اجتماعی جامعه تدوین می‌گردد و می‌تواند جامعه را اداره کند و به ابعاد اجتماعی افراد مرتبط است و موضوعش زندگی اجتماعی است.

اولین بار تعامل میان نظام و فقه توسط شهید صدر در کتاب اقتصادنا مطرح گردید که کار اصلی فقیه را نظام‌سازی عنوان کرد. فتوا و حکم مجتهد در بستر فقه شکل می‌گیرد و هنگامی که به اجتماع منعطف می‌شود قالب فقه اجتماعی شکل می‌گیرد.

قواعد کلی فقه الاجتماع

۱. قاعده اول، حق الطاعه عقلی است که خدای متعال مطاع است و این اطاعت بر همه افراد جامعه و بر جامعه به‌عنوان جامعه واحد واجب است. جامعه باید جامعه مطیع خدا باشد. این قاعده اولی فقه الاجتماع، اثرش این است که هر پیوندی در این جامعه شکل بگیرد باید منطبق بر طاعت خدا باشد؛ چون این جامعه واحد مکلف به اطاعت خداست.

۲. قاعده دوم، حق الطاعه شرعی است که این جامعه در برابر اطاعت از رهبری الهی مسئول است. این جامعه، جامعه‌ای است که باید امر رهبری را بدون چون و چرا اطاعت کند و این اطاعت نیز مبنای عقلی دارد.

۳. قاعده سوم این است که هدف و غایت این جامعه فقهی، تحقق جامعه آرمانی است و اگر احکام خدا در جامعه پیاده شود، جامعه اتوپیایی رخت واقعیت می‌پوشد.

۴. قاعده چهارم این است که رابطه متقابل رهبری و مردم و رابطه نهادهای قدرت با مردم، مبتنی بر تقوا باشد.

۵. قاعده پنجم درباره رابطه مردم با یکدیگر است. مردم با یکدیگر ارتباط پیدا می‌کنند؛ همسایه با همسایه، رفیق با رفیق، کارمند با کارمند و ... این روابط باید مبتنی بر

تقوا باشد. (فقه اجتماعی، ص ۶۳-۶۶)

برخی از مسائل فقه الاجتماع

۱. وجوب اقامه جامعه مزین به عدل و تقوی: اولین مسأله فقه الاجتماع، وجوب اقامه عدل و تقواست. وجوب این حکم، به وسیله آیات ۱۳۵/نساء، ۲۵/حدید و ۹۰/نحل، قابل استنباط است و اختصاصی به زمان حضور امام معصوم ندارد.

۲. وجوب مهندسی اجتماعی: یکی از مهم‌ترین و عمده‌ترین مسائل فقه الاجتماع، مهندسی اجتماعی است؛ یعنی جامعه را مهندسی کردن و سامان بخشیدن به امور که در این بازسازی، طبق آیات ۱۸/سجده، ۹/زمر، ۱۳/حجرات و ۹۵/نساء، مؤمن با فاسق، متقی با بی تقوا و مجاهد با تارک جهاد برابر نیستند.

۳. حاکم بودن عدالت در روابط و وجوب عدل بر همه مردم، یکی دیگر از مسائل فقه الاجتماع است. حاکم بودن عدالت در قوانین نیز ذیل این مسأله قابل طرح است که هیچ الزام و دستوری نباید خارج از حیطه عدل باشد و همچنین مسئولیت اجتماعی نیز قابل طرح است.

۴. ادله امتناع فقه اجتماعی: علت عدم رشد و توسعه دانش فقه اجتماعی و همچنین عدم ارتقای کمی و کیفی فتاوی اجتماعی، موضوعی مهم و قابل تأمل است، که در این راستا می‌توان به عوامل ذیل اشاره کرد.

۱. عدم اعتقاد به فقه اجتماعی و مداخله حداکثری به عنوان منبعی هنجارآفرین:

با توجه به شرایط تاریخی و مسلط سیاسی و اجتماعی فقیهان و امت‌ها، فقه به ابعاد فردی و تکالیف خرد تقلیل یافته و اعتقادی به فقه اجتماعی و اثربخشی و یا حتی امکان آن در سطح کلان به محاق رفته است.

۲. عدم تجربه زیست حاکمیتی در سطح کلان و مداخله همه‌جانبه در اداره کشور و

زیست اجتماعی:

به جهت عدم تسلط حاکمیتی فقیهان شیعه در رأس حکومت‌ها، مجال پرداختن به این مسأله فراهم نبوده و لذا از حیث تئوریک نیز فقر محتوایی ملموس هست.

۳. عدم اعتقاد به حاکمیت ولایت فقیه و نفوذ آن در گستره اجتماع از جانب برخی

فقیهان:

برخی از فقیهان در دوره غیبت با اصل ولایت مطلقه فقیه و یا مصداق آن موافق نبوده و همین مسأله توجه به فتاوا در ابعاد اجتماعی و حکمرانی را کمرنگ می‌نماید.

۴. فقدان رویکردهای جمع‌گرایانه، ساختاری و نهادی در میان طیفی از مراجع:

با توجه به مشی سنتی و تاریخ چند صد ساله حوزه‌های علمیه و رواج احکام مکلف‌محور در رساله‌های علمیه، سنت‌شکنی و توجه به جامعه و ساختار و رویکرد نهادی چندان مطمح نظر قرار نمی‌گیرد.

۵. ضعف علمی و دانشی فارغ‌التحصیلان فقه با حوزه‌های اجتماعی:

اکثر پژوهشگران فقه و همچنین طلاب و حتی دانشجویان فارغ‌التحصیل فقه، به-جهت تمرکز رشته‌ای و فقدان مطالعات بین‌رشته‌ای کمتر موفق به تولید دانش فقه اجتماعی یا فتاوی اجتماعی می‌شوند.

۶. عادت‌واره شدن اجتهاد فردی و عدم توجه به استنباط احکام اجتماعی:

سنت مرسوم حوزه توجه به استنباط و استنتاج احکام فردی بوده و فرصت کافی برای مراجع جهت تأمل در سطح حکومت و نظام فراهم نبوده و یا آنطور که باید، مطالبه‌ای از سمت حکام و جامعه در مورد اجرای احکام اجتماعی محقق نشده است.

۷. غلبه مدرنیته و سکولاریزم به مثابه گفتمانی جهانی و عدم توجه به فقه:

تجدد، گفتمانی منفک از وحی، نقل و الهیات با به‌حاشیه‌راندن دین، فقه را نیز ذبح کرده و به تبع آن فقه اجتماعی نیز محو شده است.

نتیجه‌گیری

نقش سیاسی، اجتماعی مرجعیت و علمای دینی خصوصاً شیعی در تاریخ جوامع اسلامی همواره برجسته و تعیین‌کننده است. این نقش جهت حفظ استقلال سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جوامع اسلامی و مقابله با استثمار و استعمار در صحنه تاریخ جوامع مسلمان و به‌ویژه ملل شیعی ضروری و انکارناپذیر است. مرجعیت شیعی در جامعه اسلامی به‌عنوان کنشگرانی فعال و متکی به حوزه سنت و دیانت، رهبری و مدیریت مستقیم و غیر مستقیم را به مثابه قدرت نرم فقه اجتماعی، شیعی مطرح می‌سازد. فتوای تحریم تنباکو از جانب میرزای شیرازی به‌عنوان یکی از ممتازترین مراجع شیعه، نمونه‌ای از این قدرت و کارکرد نهاد دین و گزاره‌های معرفتی‌اش و نیز قدرت مدنی و اجتماعی حوزه فقه و بالخصوص فقه اجتماعی است. این فتوا با نشان دادن ظرفیت‌های بالقوه اضلاع متعدد دین و به‌ویژه فقه و فقهاء، بستری اجتماعی برای تحولات بعدی از جمله انقلاب اسلامی و پذیرش آن فراهم نمود.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، الذریعه الی تصانیف الشیعه، گردآورنده احمد بن محمد حسینی، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ق.
۲. -----، طبقات اعلام الشیعه و نباء البشر فی القرن الرابع عشر، تحقیق عبدالعزیز طباطبایی و محمد طباطبایی، مشهد، دارالمرتضی للنشر، الطبعة الثانية، ۱۴۰۴ق.
۳. آدمیت، فریدون، شورش بر امتیازنامه رژی، تهران، پیام، ۱۳۶۰
۴. اصفهانی کربلایی، حسن، تاریخ دخانیه: یا تاریخ وقایع تحریم تنباکو، به کوشش رسول جعفریان، قم، دفتر نشر الهادی، ۱۳۷۷ش.
۵. امین، سید محسن، اعیان الشیعه، تحقیق حسن امین، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ق.
۶. انصاری، ناصرالدین، «آثار و تألیفات میرزای شیرازی»، حوزه، دوره نهم شماره ۵۱ و ۵۰، خرداد، تیر و مرداد ۱۳۷۱ش.
۷. باربور، ایان، دین و علم، ترجمه پیروز فطوریچی، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۲.
۸. -----، علم و دین، ترجمه خرمشاهی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، سوم ۱۳۷۹، ش.
۹. حسینی، سید علی، «نگاهی تطبیقی به مدرسه قم و نجف»، رهنامه پژوهش، شماره ۷، بهار ۱۳۹۰ش.
۱۰. دارابی، بهنام، حوزه علمیه تقریب گرای سامرا و نقش میرزای شیرازی، مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، شماره ۳۱، بهار ۱۳۹۲ش.
۱۱. رضانیا شیرازی، حمید، باز خوانش فرضیه ثبوت (فیکسیسم) با فرضیه تکامل انواع (ترانسفورمیسم) و ارتباط آن با رویکرد قرآن کریم، فصلنامه مطالعات قرآنی، پاییز، ۱۳۹۹ ش.
۱۲. -----، واکاوی مناسبات علم و دین در نگاه هانس کونگ، فصلنامه پژوهشهای

اعتقادی - کلامی، بهار، ۱۳۹۴ ش.

۱۳. -----، «قرآن و نظریه فرگشت ارزیابی نظریه کلارک بر پایه دیدگاه علامه طباطبایی و استاد جوادی آملی»، فصلنامه علوم قرآن و تفسیر معارج، زمستان ۱۳۹۶ ش.

۱۴. -----، تحلیل دیدگاه الوین پلاتینگا در رفع تضاد میان علم و دین، فصلنامه پژوهش‌های اعتقادی - کلامی، زمستان ۱۴۰۰ ش.

۱۵. شیرازی زنجانی، سید موسی، جرعه‌ای از دریا، قم: مؤسسه کتابشناسی شیعه، ۱۳۸۹ ش.

۱۶. صدوق، محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمه، تحقیق، تصحیح و تعلیق: علی اکبر الغفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۵ ق.

۱۷. صحتی سردرودی، محمد، گزیده سیمای سامرا سینیای سه موسی، تهران، مشعر، ۱۳۸۸ ش.

۱۸. مؤسسه فرهنگی هنری قدر ولایت، در مشروطه چه گذشت؟، تهران، قدر ولایت، ۱۳۸۹ ش.

۱۹. مدنی بجستانی، سید محمود، «میرزای شیرازی: احیاگر قدرت فتوا»، در گلشن ابرار (ج ۱)، تهیه و تدوین جمعی از پژوهشگران حوزه علمیه قم، زیر نظر پژوهشکده باقرالعلوم وابسته به سازمان تبلیغات اسلامی، قم، نشر معروف، ۱۳۸۵ ش.

۲۰. مدنی، سید محمود، میرزای شیرازی؛ احیاگر قدرت فتوا، قم، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول، زمستان ۱۳۷۱ ش.

۲۱. مطلبی، سید ابوالحسن، «نجوم امت: حضرت آیت‌الله العظمی حاج میرزا سید محمدحسن شیرازی»، مجله نور علم: نشریه جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، بهمن ۱۳۷۰ - اردیبهشت ۱۳۷۱ ش، ش ۴۳-۴۴.

۲۲. ربانی، محمد باقر، فقه اجتماعی، قم، ۱۳۹۳، مرکز فقهی ائمه اطهار (ع).